

Klonowanie człowieka w świetle polskiego prawa karnego

Human Cloning in Polish Criminal Law

The article discusses the issue of criminalization of human cloning, established by Article 87 of the Act of 25 June 2015 on Infertility Treatment, in an international and comparative context. The provision prohibiting cloning describes this intervention as the creation of an embryo whose genetic information in the nucleus is identical to the genetic information in the nucleus of another embryo, fetus, human corpse or remains. It follows that human cloning is criminalized regardless of the method used and the purpose of the intervention. From a comparative perspective, Polish law is thus in line with the approach that considers so-called reproductive and therapeutic cloning as the same criminal offense. The interpretation of Article 87 of the ITA poses serious difficulties due to the legal definition of an embryo (Article 1(1), p. 28 of the ITA), which assumes that an embryo is a „group of cells” created as a result of fertilization. At the same time, cloning does not involve the fusion of gametes. There are also some loopholes in the legal description of the offense, resulting from the casuistic enumeration of the sources of genetic material used for cloning.

KEYWORDS: medical law, criminal law, law and biomedicine, human cloning ban, criminalisation of human cloning

SŁOWA KLUCZOWE: prawo medyczne, prawo karne, prawo i biomedycyna, zakaz klonowania człowieka, kryminalizacja klonowania człowieka

MAŁGORZATA GAŁĄZKA, doktor habilitowany nauk prawnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, ORCID – 0000-0002-9433-4356, e-mail: mkinga@kul.pl

1 | Uwagi wprowadzające

Klonowanie człowieka niewątpliwie należy do najbardziej niepokojących przejawów rozwoju biomedycyny. Przypuszczalnie dlatego stosunkowo szybko napotkało na odzew ze strony prawodawców. Ocena tej interwencji z perspektywy prawa karnego stawia przed ustawodawcą dwa podstawowe problemy, częściowo ze sobą powiązane. Pierwszy ma charakter aksjologiczny, toteż angażuje system prawa jako całość, ale zarazem wpisuje się w obszar funkcji ochronnej prawa karnego. Wymaga bowiem rozstrzygnięcia, czy klonowanie należy objąć zakazem, czy zakaz ten powinien mieć charakter bezwzględny i czy należy skorzystać z kryminalizacji w celu zapewnienia jego przestrzegania. Pozytywna odpowiedź na ostatnie z tych pytań generuje drugi problem, natury legislacyjnej, który sprowadza się do właściwego zredagowania przepisów karnych zakazujących klonowania, tak aby zarazem odpowiadały intencjom prawodawcy i pozostawały w harmonii z gwarancyjną funkcją prawa karnego.

Celem dalszych rozważań jest ustalenie, jak przedstawione problemy rozstrzygnął polski ustawodawca. Jego reakcja na problem klonowania nastąpiła dopiero w ustawie z 25 czerwca 2015 r. o leczeniu niepłodności^[1], toteż na tle ponadnarodowym i prawnoporównawczym jawi się jako spóźniona o co najmniej kilkanaście lat. Można zatem oczekiwać, że ustawodawca zrekompensował to opóźnienie uwzględnieniem doświadczeń legislacyjnych innych systemów prawa. Dlatego obok ujęcia dogmatycznego przestępstwo z art. 87 u.l.n. zostanie ukazane na tle przepisów przyjętych w państwach obcych oraz standardów biomedycznych wypracowanych przez społeczność międzynarodową i Unię Europejską, które – niezależnie od formalnej mocy wiążącej – stanowią wyraz wspólnych ocen, chociaż zarazem ujawniają obszary sporne.

---

¹ T. j. Dz. U. 2020 r., poz. 442, dalej: u.l.n.

2 | Metody i cele klonowania człowieka

Klonowanie człowieka należy do najdalej idących ingerencji w naturę ludzkiej prokreacji. Nie tylko bowiem przenosi powstanie nowej istoty ludzkiej do warunków pozaustrojowych, ale jest formą poczęcia aseksualnego, czyli następującego w inny sposób, niż w wyniku połączenia się dwóch gamet – żeńskiej i męskiej^[2]. Zasadniczo może być przeprowadzone dwiema metodami. Pierwsza polega na odłączeniu jednej lub kilku komórek od wczesnego embrionu, co powoduje powstanie kolejnego embrionu o identycznych cechach genetycznych^[3]. Efekt taki nastąpi, jeśli odłączona komórka ma cechę totipotencji, co oznacza, że stanowi odrębny organizm^[4], ale możliwy jest on nawet po ustaniu tej właściwości u pojedynczych komórek embrionu i wówczas wymaga odłączenia większej liczby komórek^[5]. Wskazany proces występuje u człowieka w warunkach naturalnych, prowadząc do powstania bliźniąt jednojajowych^[6], a zainteresowanie ze strony ocen normatywnych budzi jego uruchomienie w wyniku interwencji medycznej. Druga metoda klonowania, wykonalna wyłącznie w środowisku laboratoryjnym, polega na umieszczeniu jądra komórki somatycznej w pozbawionej własnego jądra komórce jajowej, która następnie poddawana jest stymulacji elektrycznej

² Giuseppe Benagiano, Paola Bianchi, „Human Reproductive Cloning”, [w:] *Hot Topics in Human Reproduction. Ethics, Law and Society*, red. Joseph G. Schenker (Cham: Springer, 2023), 97-101.

³ Zob. Karl Illmensee, Mike Levanduski, „Embryo splitting” *Middle East Fertility Society Journal*, nr 2 (2010): 58-61.

⁴ Zob. Maureen L. Condic, „Totipotency: What It Is and What It Is Not” *Stem Cells and Development*, nr 8 (2014): 805. Totipotencja u człowieka trwa przypuszczalnie do stadium czterokomórkowego (zob. ibidem, 797, 803), a być może nawet ośmiokomórkowego [Tsunetoshi Nakatani and Maria-Elena Torres-Padilla, „Regulation of mammalian totipotency: a molecular perspective from in vivo and in vitro studies” *Current Opinion in Genetics and Development*, nr artykuł 102083 (2023), 1].

⁵ Zob. Mohaddeseh Rahbaran et al., „Cloning and Embryo Splitting in Mammals: Brief History, Methods, and Achievements” *Stem Cells International*, Article ID 2347506 (2021): 6-7 [dostęp: 10.02.2024]; Laila Noli et al., „Potential of human twin embryos generated by embryo splitting in assisted reproduction and research” *Human Reproduction Update*, nr 2 (2017): 157-158; zob. Aleona Swegen, Ruth Appeltant and Suzannah A Williams, „Cloning in action: can embryo splitting, induced pluripotency and somatic cell nuclear transfer contribute to endangered species conservation?” *Biological Reviews*, nr 4 (2023): 1228.

⁶ U człowieka bliźnięta monozygotyczne powstają w 0,4 % ciąży zainicjowanych naturalnie, zaś w przypadku prokreacji medycznie wspomagananej odsetek ten wynosi 4,9 %, zob. Swegen, Appeltant, Williams, „Cloning”, 1227.

lub chemicznej w celu uzyskania właściwości embrionu. Wyposażenie genetyczne powstałego w ten sposób organizmu jest tożsame z genotypem dawcy komórki jajowej w ponad 99,9 %. Różnica ujawnia się na poziomie genów mitochondrialnych, które przechodzą na następne pokolenie za pośrednictwem komórki jajowej^[7]. Jest to interwencja mało efektywna w przypadku ssaków; tylko ok. 10 % embrionów osiąga stadium blastocysty, odsetek żywych urodzeń nie przekracza 5%, a u potomstwa stwierdzano wady rozwojowe^[8]. Obydwie metody klonowania były już stosowane wobec człowieka, ale embriony utworzone w wyniku transferu jądra komórkowego nie przeżyły dłużej niż kilka dni^[9].

Nowe perspektywy wykorzystania metody transferu jądra komórkowego dostrzeżono wraz z odkryciem właściwości embrionalnych komórek macierzystych. Komórki macierzyste cechuje zdolność do mnożenia się i wykształcania jednego lub wielu rodzaju komórek wyspecjalizowanych, co otwiera szerokie możliwości lecznicze, zwłaszcza w dziedzinie medycyny regeneracyjnej i transplantologii. Chociaż mogą być one pozyskiwane z każdego organizmu, także dorosłego, to macierzyste komórki embrionalne mają tę przewagę, że cechują się pluripotencją, która nadaje im większą plastyczność, pozwalając na wytworzenie z nich komórek zróżnicowanych niemal każdego rodzaju^[10]. Jeśli zaś embrion, będący źródłem komórek macierzystych, powstałby w wyniku klonowania, to

---

⁷ Zob. Ian Wilmut, Yu Bai, Jane Taylor, „Somatic cell nuclear transfer: origins, the present position and future opportunities” *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 370, nr 1680 (2015): 5-7 [dostęp: 10.02.2024]; Chantel Gouveia et al., „Lessons Learned from Somatic Cell Nuclear Transfer” *International Journal for Molecular Science*, nr 7 (2020): 1 [dostęp: 10.02.2024]; Swegen, Appeltant, Williams, „Cloning”, 1231-1234; Benaglio, Bianchi, „Human”, 101-103.

⁸ Zob. Gouveia et al., „Lessons”, 2-3, 13; Katarzyna Malin, Olga Witkowska-Piłaszewicz, Krzysztof Papis, „The many problems of somatic cell nuclear transfer in reproductive cloning of mammals” *Theriogenology*, 189 (2022): 246-247, 248.

⁹ Zob. Jose B. Cibelli et al., „Somatic Cell Nuclear Transfer in Humans: Pronuclear and Early Embryonic Development” *The Journal of Regenerative Medicine*, November 26, (2001): 26-28; Masahito Tachibana et al., „Human Embryonic Stem Cells Derived by Somatic Cell Nuclear Transfer” *Cell*, nr 6 (2013): 1228-1230; Illmensee, Levanduski, „Embryo”, 58-59.

¹⁰ Zob. Shinya Yamanaka, „Pluripotent stem cell-based cell therapy – promise and challenges” *Cell Stem Cell*, nr 4 (2020): 523; Aleksandra Szustka, Małgorzata Rogalińska, „Potencjalne zastosowania komórek macierzystych w medycynie regeneracyjnej i transplantologii” *Postępy Biochemii*, nr 2 (2017): 143; Józef Dulak, „Komórki macierzyste: zastosowania, perspektywy, nieporozumienia” *Nauka*, nr 1 (2020): 100-105, 107-109.

byłyby one zgodne immunologicznie z osobą potrzebującą przeszczepu^[11]. Klonowanie zastosowane w takim celu określane jest mianem terapeutycznego i odróżniane od klonowania nazywanego reprodukcyjnym^[12]. Terminologia ta – chociaż ze względu na swoje utrwalenie w literaturze będzie dalej używana – nie odzwierciedla jednak istoty przeprowadzanych interwencji. Do „reprodukcji” dochodzi bowiem w obydwu przypadkach, zaś różnica tkwi w celu, dla którego tworzony jest embrion: w przypadku tzw. klonowania reprodukcyjnego zakłada się doprowadzenie embrionu do narodzin, a w przypadku tzw. klonowania terapeutycznego – uśmiercenie go w stadium blastocysty, przy czym zarówno technika transferu jądra komórkowego, jak i lecznicze stosowanie uzyskanych tą drogą komórek embrionalnych wciąż mają charakter eksperymentalny, toteż jest to obecnie interwencja przede wszystkim badawcza^[13].

3 | Klonowanie człowieka a ponadnarodowe standardy biomedyczne

Najistotniejszy ze względu na swój status traktatu międzynarodowy akt prawny dotyczący podjętej tu tematyki – Protokół dodatkowy do Europejskiej Konwencji Biomedycznej o zakazie klonowania istot ludzkich z 12.1.1998 r.^[14] – uznaje celowe tworzenie genetycznie identycznych

¹¹ Zob. Tachibana et al., „Human”, 1228-1236; Don P. Wolf et al., „Embryonic Stem Cells Derived by Somatic Cell Nuclear Transfer: A Horse in the Race?” *Stem Cells*, nr 1 (2017): 27-29; Yamanaka, „Pluripotent”, 523. Rozwiązaniem alternatywnym są tzw. indukowane pluripotencjalne komórki macierzyste (iPSC), wytwarzane z komórek somatycznych, „reprogramowanych” do stanu pluripotencji za pomocą stymulacji genetycznej, bez przechodzenia przez etap klonowania, zob. Yamanaka, „Pluripotent”, 523; Dulak, „Komórki”, 105-106.

¹² Zob. np. Wolf et al., „Embryonic”, 33; Cibelli et al., „Somatic”, 30; Gouveia et al., „Lessons”, 2, 15.

¹³ Zob. Tachibana et al., „Human”, 1228-1236; Wolf et al., „Embryonic”, 27-29; Yamanaka, „Pluripotent”, 523-524; Dulak, „Komórki”, 111-112.

¹⁴ Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine on the Prohibition of Cloning Human Beings, „European Treaty Series” No. 168, dalej: Protokół I. Polska nie jest jego stroną, ani też stroną Europejskiej

istot ludzkich za ich instrumentalizację, sprzeczną z ludzką godnością (preambuła) i przewiduje zakaz jakiejkolwiek interwencji zmierzającej do tworzenia istoty ludzkiej identycznej genetycznie wobec innej istoty ludzkiej, żyjącej lub zmarłej (art. 1 ust. 1), przyjmując zarazem, że owa identyczność oznacza tożsamość wyposażenia genetycznego jądra komórkowego (art. 1 ust. 2). Redakcja przedstawionego zakazu nie wskazuje na zróżnicowanie klonowania pod względem metody ani celu. Dopiero Sprawozdanie wyjaśniające do Protokołu I, stwierdzając, że zdefiniowanie pojęcia „istota ludzka” pozostawia się prawu krajowemu^[15], otwiera możliwość wyłączenia spod zakazu przypadków, gdy embriion zostanie uśmiercony krótko po poczęciu. Mimo to wydaje się, że tzw. klonowanie terapeutyczne – przynajmniej na obecnym, wciąż eksperymentalnym etapie – mieściłoby się w zakazie tworzenia embriionów do celów badawczych przewidzianym w art. 18 ust. 2 EKB, który ma charakter bezwzględny^[16]. Protokół I nie wypowiada się na temat kryminalizacji jako środka zapewnającego realizację jego postanowień. Państwo-strona ma jednak obowiązek ustanowienia „odpowiednich sankcji” na wypadek ich naruszenia^[17].

Na gruncie biomedycznych standardów o charakterze powszechnym przyjęta w 1997 r. przez UNESCO Powszechna deklaracja o ludzkim genomie i prawach człowieka^[18] zalicza do niedopuszczalnych „praktyk

---

Konwencji Biomedycznej (Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, „European Treaty Series” No. 164, dalej: EKB), jednakże jako sygnatariusz obydwu wymienionych traktatów pozostaje zobowiązana powstrzymać się od działań, które udaremniłyby ich przedmiot i cel. Zob. art. 18 lit. a Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 23 maja 1969 r., Dz. U. 1990 r., nr 74, poz. 439.

¹⁵ Zob. Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine on the Prohibition of Cloning Human Beings, „European Treaty Series” No. 168, Explanatory Report, pkt. 6.

¹⁶ Zob. Roberto Andorno, „Réflexions sur le clonage humain dans une perspective éthico-juridique et de droit comparé” *Cahiers du droit*, nr 1 (2001): 140; Rose-Marie Lozano, *La protection européenne des droits de l’homme dans le domaine de la biomédecine* (Paris: La Documentation Française, 2001), 298-299.

¹⁷ Zob. art. 3 Protokołu I w zw. z art. 25 EKB.

¹⁸ Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights, adopted by General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization at its twenty-ninth session, 11 November 1997, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/universal-declaration-human-genome-and-human-rights>.

sprzecznych z ludzką godnością” klonowanie reprodukcyjne istot ludzkich (art. 11). Problem zróżnicowanych ocen tzw. klonowania terapeutycznego stanowił główny punkt sporny w podjętych w 2002 r. pracach ONZ nad konwencją zakazującą klonowania istot ludzkich^[19], w których rozważano zarazem nałożenie na państwa-strony obowiązku penalizacji klonowania^[20]. Wobec braku porozumienia w kwestii zakresu zakazu do przyjęcia konwencji ani nawet do wypracowania jej projektu nie doszło. Wydana została tylko Deklaracja Zgromadzenia Ogólnego NZ o ludzkim klonowaniu, która wzywa państwa członkowskie do zakazania „wszelkich form ludzkiego klonowania w zakresie, w jakim są one nie do pogodzenia z ludzką godnością i ochroną ludzkiego życia” (lit. b) oraz do niezwłocznego przyjęcia i wdrożenia krajowego ustawodawstwa umożliwiającego stosowanie powyższego zakazu (lit. e), nie wypowiadając się co do ewentualnych sankcji za jego naruszenie^[21]. Wskazanie w treści zakazu na ochronę ludzkiego życia może być odczytywane jako objęcie nim tzw. klonowania terapeutycznego, jednakże deklaracja wprost się do tej kwestii nie odnosi.

W systemie prawnym Unii Europejskiej zakaz klonowania istot ludzkich ograniczony do tzw. reprodukcyjnej odmiany tej interwencji przewiduje art. 3 ust. 2 d Karty Praw Podstawowych UE^[22], przy czym w oficjalnych Wyjaśnieniach zaznaczono, że przepis ten „nie stanowi przyzwolenia na inne formy klonowania ani ich nie zakazuje”, a zatem „nie uniemożliwia [...] ustawodawcy wprowadzenia zakazu innych form klonowania”^[23]. Dla oceny tzw. klonowania terapeutycznego istotne znaczenie ma stanowisko Trybunału Sprawiedliwości UE, przyjmujące, że niezapłodniona ludzka komórka jajowa, w którą wszczepiono jądro komórkowe

¹⁹ Zob. United Nations. Report of the Ad Hoc Committee on an International Convention against the Reproductive Cloning of Human Beings. 25 February-1 March 2002. General Assembly Official Records Fifty-seventh Session Supplement No. 51 (A/57/51), dalej: Report of the Ad Hoc Committee, pkt 13, 22, 24, 27; United Nations. General Assembly. International convention against the reproductive cloning of human beings Report of the Sixth Committee. 19 November 2004. A/59/516.

²⁰ Report of the Ad Hoc Committee, pkt 29.

²¹ United Nations. General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly on 8 March 2005, 59/280. United Nations Declaration on Human Cloning, United Nations, A/RES/59/280.

²² Dz. Urz. UE z 7.6.2016, C 202/389; Janusz Roszkiewicz, *Wykładnia in favorem libertatis jako wymóg konstytucyjny w świetle orzecznictwa* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2023), 212.

²³ Zob. Wyjaśnienia dotyczące Karty Praw Podstawowych, Dz. Urz. UE z 14.12.2007 r., C 303/17.

pochodzące z dojrzałej komórki ludzkiej, mieści się w pojęciu embrionu^[24]. Chociaż pogląd ten został sformułowany na potrzeby wykładni dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 98/44/WE z 6 lipca 1998 r. w sprawie ochrony prawnej wynalazków biotechnologicznych^[25], to jednak warte uwagi w kontekście niniejszego opracowania są założenia, na których oparł się Trybunał. Odwołał się on bowiem do medycznej kategorii totipotencji jako cechy wyróżniającej embrion, a nadto opowiedział się za szerokim rozumieniem pojęcia embrionu na gruncie powołanej dyrektywy, wywodząc ten wniosek z zasady poszanowania ludzkiej godności^[26]. Wynikałoby stąd, że ludzkie embriony wymagają takiej samej ochrony niezależnie od sposobu poczęcia, a jej standard wyznacza zasada ludzkiej godności, co daje podstawy do oceny tzw. klonowania terapeutycznego wedle kryteriów właściwych dla tworzenia przez zapłodnienie embrionów do innych celów niż urodzenie dziecka. Najbardziej rygorystyczne stanowisko w przedmiocie zakresu zakazu klonowania i jego karalności zajął Parlament Europejski UE, który w rezolucjach z l. 1989-2000 kilkakrotnie domagał się kryminalizacji tej interwencji, w odmianie zarówno reprodukcyjnej, jak i terapeutycznej^[27], definiując ją jako tworzenie ludzkich embrionów mających takie samo wyposażenie genetyczne jak inna istota ludzka, zmarła lub żyjąca, w jakimkolwiek stadium rozwoju, niezależnie od zastosowanej metody^[28].

Na podstawie dotychczasowych rozważań stwierdzić zatem można, że zakaz klonowania istoty ludzkiej niewątpliwie należy do ponadnarodowych standardów biomedycznych. Nie ma natomiast powszechnej zgody co do jego zakresu, który ograniczany jest w niektórych

---

²⁴ Zob. wyrok TSUE z 18 października 2011 r., C-34/10, Olivier Brüstle przeciwko Greenpeace eV (ECLI:EU:C:2011:669), pkt 36, 38 oraz z 18 grudnia 2014 r., C-364/13, International Stem Cell Corporation przeciwko Comptroller General of Patents, Designs and Trade Marks (ECLI:EU:C:2014:2451), pkt 26.

²⁵ Dz. Urz. UE L 213, s. 13.

²⁶ Zob. wyrok TSUE z 18 października 2011 r., pkt 34, 36; wyrok TSUE z 18 grudnia 2014 r., pkt 24, 26.

²⁷ Zob. resolution of 16 March 1989 on the ethical and legal problems of genetic engineering O.J. C 96, 17.4.1989, p. 165, pkt 41; European Parliament resolution of 12 March 1997 on cloning O.J. C 115, 14.4.1997, p. 92, lit. B, pkt 1-2; European Parliament resolution of 15 January 1998 on human cloning, O.J. C 34, 2.2.1998, p. 164, lit. C, pkt 1 i 3; European Parliament resolution of 7 September 2000 on human cloning, O.J. C 135, 7.5.2001, p. 263-264, lit. H, pkt 4.

²⁸ Zob. European Parliament resolution of 7 September 2000 on human cloning, lit. I, podobnie European Parliament resolution of 15 January 1998 on human cloning, lit. B.

instrumentach – w sposób wyraźny lub w drodze wykładni – do tzw. klonowania reprodukcyjnego. Nadużyciem byłoby jednak bezrefleksyjne wywodzenie stąd przyzwolenia na tzw. klonowanie terapeutyczne. Po pierwsze bowiem wspomniane ograniczenie jest zazwyczaj efektem przyjęcia standardu minimalnego, którego treść ogranicza się do tego, co nie budzi zastrzeżeń żadnego z państw uczestniczących w jego zredagowaniu^[29]. Interwencje nieobjęte tak ukształtowanym zakazem stanowią obszar nie tyle aprobowany, co pozostawiony do decyzji poszczególnym państwom. Po drugie natomiast, tzw. klonowanie terapeutyczne zakłada tworzenie embrionów do celów badawczych, którego niedopuszczalność wynika z art. 18 ust. 2 EKB. Niezależnie od tego, poza niewiążącymi rezolucjami Parlamentu Europejskiego, które domagają się kryminalizacji klonowania człowieka, wybór sankcji za naruszenie zakazu tej interwencji pozostawiony jest decyzji prawodawców poszczególnych państw. Skorzystanie przez nich z prawa karnego znajduje jednak mocne racje w tym, że klonowanie człowieka należy do wąskiej grupy interwencji medycznych, które spotykają się na gruncie ponadnarodowym z jednoznacznym potępieniem^[30] (pomijając jego dyskusyjny zakres), oraz w ścisłym powiązaniu zakazu klonowania z godnością i prawami człowieka. Wydaje się, iż tak właśnie ponadnarodowe zakazy są odczytywane, zważywszy że w wielu systemach prawa klonowanie człowieka jest domeną przepisów karnych. Zróżnicowania w skali porównawczej doznaje natomiast ocena klonowania w zależności od jego celu. W niektórych państwach (np. w Niemczech^[31], Szwajcarii^[32]) przewidziano zakaz wszelkich form klonowania w jednym przepisie, w innych ograniczono zakaz do klonowania reprodukcyjnego, pozostawiając możliwość klonowania terapeutycznego, które w ogóle

²⁹ Zob. Oktawian Nawrot, *Ludzka biogeneza w standardach bioetycznych Rady Europy* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2011), 397; Report of the Ad Hoc Committee, pkt 24.

³⁰ Zob. też Małgorzata Gałązka, *Prawo karne wobec prokreacji pozaustrojowej* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005), 114-115.

³¹ Zob. Gesetz zum Schutz von Embryonen (Embryonenschutzgesetz – ESchG) vom 13. Dezember 1990, *Bundesgesetzblatt I*, 2746–2748 ze zm. (dalej: ESchG), § 6 ust. 1; Jochen Taupitz, „Der rechtliche Rahmen des Klonens zu therapeutischen Zwecken” *Neue Juristische Wochenschrift*, nr 47 (2001): 3434.

³² Zob. Loi fédérale sur la procréation médicalement assistée (LPMA) du 18 décembre 1998, *Recueil officiel du droit fédéral* 2000, 3055–3067 ze zm. (dalej: LPMA), art. 36 ust. 1 i art. 2 lit. l; Jochen Taupitz, *Rechtliche Regelung der Embryonenforschung im internationalen Vergleich* (Berlin-Heidelberg: Springer Verlag 2003), 183.

nie podlega kryminalizacji (np. w Hiszpanii^[33]) albo podlega jej tylko w razie naruszenia warunków dopuszczalności (np. w Belgii^[34], Wielkiej Brytanii^[35]), a w jeszcze innych (np. Francja^[36]) ustanowiono odrębne zakazy dla klonowania reprodukcyjnego i terapeutycznego, zazwyczaj zagrożonego łagodniejszą karą.

---

³³ W doktrynie dominuje stanowisko, że przewidziany w art. 160 ust. 3 Kodeksu karnego (Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal *Boletín Oficial del Estado* (dalej: BOE) núm. 281, de 24/11/1995) zakaz „tworzenia istot ludzkich identycznych przez klonowanie” dotyczy tylko klonowania reprodukcyjnego (zob. José Luis de la Cuesta, „Genética y política criminal” *International Review of Penal Law*, nr 3-4 (2007): 548-549; Carlos María Romeo Casabona, Pilar Nicolás Jiménez and Sergio Romeo Malanda, *Manual de bioderecho* (Madrid: Editorial Dykinson, 2022), 644; Dopuszczalność klonowania terapeutycznego wynika z art. 33 ust. 2 ustawy o badaniach medycznych [Ley 14/2007, de 3 de julio, de investigación biomédica, BOE núm. 159, de 4 de julio de 2007, 28826-28848, zob. Asier Urruela Mora, „La clonación humana ante la reforma penal y administrativa en España” *Revista Penal*, nr 21 (2008): 175-176]; Romeo Casabona, Nicolás Jiménez, Romeo Malanda, *Manual*, 645.

³⁴ Zob. art. 13 w zw. z art. 6, art. 4 § 1 i art. 2 pkt 1 Loi relative à la recherche sur les embryons in vitro. 11 mai 2003, *Moniteur Belge*, nr 198 (2003): 29287 ze zm., dalej: ustawa z 2003 r.; Guido Pennings, „New Belgian Law on Research on Human Embryos: Trust in Progress Through Medical Science” *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, nr 8 (2003): 343-344.

³⁵ Zob. art. 41 ust. 2 w zw. z art. 3 ust. 1 lit. a brytyjskiej *Human Fertilisation and Embryology Act* [1st November 1990], c. 37, *The Public General Acts and General Synod Measures*, Part. IV (1990): 1471 ze zm. (dalej: ustawa nr 37) i art. 3 A załącznika nr 2 do ustawy nr 37 oraz art. 41 ust. 1 w zw. z art. 3 ust. 2 lit. a w zw. z art. 3 ZA ust. 4 ustawy nr 37; Ruth Deech, „Regulation of therapeutic cloning in the UK” *Reproductive Bio-Medicine Online* 5, nr 1 (2002): 8-11; Marie Fox, „The Human Fertilisation and Embryology Act 2008: Tinkering at the Margins” *Feminist Legal Studies*, nr 3 (2009): 340.

³⁶ Klonowanie reprodukcyjne jest zbrodnią, zagrożoną karą więzienia kryminalnego do 30 lat i do 7 500 000 Euro grzywny (art. 214-2 Kodeksu karnego https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719?etat-Texte=VIGUEUR&etatTexte=VIGUEUR_DIFF (dostęp 10 lutego 2024 r., dalej: c.p.)), zaś tworzenie ludzkich embrionów przez klonowanie w celach przemysłowych, handlowych, badawczych lub terapeutycznych jest występkiem, zagrożonym karą do 7 lat więzienia i do 100 000 Euro grzywny (art. 511-17, art. 511-18, art. 511-18-1 c.p.).

4 | Zakaz karny klonowania w Polsce – charakterystyka ogólna

Jak już sygnalizowano na wstępie, w polskim prawie zakaz karny klonowania człowieka pojawił się dopiero w 2015 r. Potrzeba jego ustanowienia była jednak dostrzegana znacznie wcześniej. Inicjatywa ustawodawcza z 2001 r. przewidywała wprowadzenie do Kodeksu karnego nowego art. 154A o treści o treści: „Kto tworzy istotę ludzką poprzez klonowanie podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od 5 lat albo karze 25 lat pozbawienia wolności^[37]. Następnie zaś w latach 2009-2010 przestępstwo klonowania człowieka pojawiło się w pięciu projektach ustaw zmierzających do kompleksowego uregulowania problematyki prokreacji medycznie wspomaganej. W trzech z nich proponowano zamieszczenie w takiej ustawie zakazu karnego o treści: „Tej samej karze [tj. pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5 – M.G.] podlega, kto dopuszcza się klonowania”, które zostało zdefiniowane w odrębnym przepisie jako „tworzenie embrionu ludzkiego, którego informacja genetyczna jest identyczna lub zbliżona w co najmniej 99,998% do informacji genetycznej innego organizmu ludzkiego”^[38]. Dwa inne projekty wprowadzały przestępstwa klonowania do ustawy transplantacyjnej, w przepisach o treści: „Kto wykorzystuje ludzkie komórki rozrodcze lub zarodki w celu tworzenia genetycznie identycznej kopii człowieka w wyniku manipulacji ludzkim materiałem genetycznym podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 12”^[39] oraz „Kto

³⁷ Projekt z 4 grudnia 2001 r. ustawy o zmianie ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Sejm IV kadencji, Druk nr 197 (dalej: projekt 197).

³⁸ Art. 62 ust. 3 w zw. z art. 3 ust. 1 pkt 9 Projektu z 28 sierpnia 2009 r. ustawy o ochronie genomu ludzkiego i embrionu ludzkiego oraz Polskiej Radzie Bioetycznej i zmianie innych ustaw, Sejm VI kadencji, Druk nr 3467 (dalej: projekt nr 3467); art. 63 ust. 3 w zw. z art. 3 pkt 8 Projektu z 18 grudnia 2009 r. ustawy o ochronie genomu ludzkiego i embrionu ludzkiego, Sejm VI kadencji, Druk nr 3466 (po autopoprawce, dalej: projekt nr 3466); art. 54 ust. 3 w zw. z art. 3 pkt 7 Projektu z 17 lutego 2010 r. ustawy o zakazie zapłodnienia pozaustrojowego i manipulacji ludzką informacją genetyczną, Sejm IV kadencji, Druk nr 3471 (dalej: projekt nr 3471).

³⁹ Art. 1 pkt 77 projektu z 29 lipca 2009 r. ustawy o zmianie ustawy o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów, Sejm IV kadencji, Druk nr 3470, dalej: projekt nr 3470.

stosuje procedurę klonowania w celu doprowadzenia do urodzenia genetycznej kopii człowieka, podlega karze pozbawienia wolności do lat 5”^[40].

Ostatecznie przepis kryminalizujący klonowanie człowieka, zamieszczony w art. 87 u.l.n., uzyskał następującą treść: „Kto tworzy zarodek, którego informacja genetyczna w jądrze komórkowym jest identyczna z informacją genetyczną w jądrze komórkowym innego zarodka, płodu, człowieka, zwłok lub szczątków ludzkich, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 5”. Zakaz o treści pokrywającej się ze znamionami strony przedmiotowej przestępstwa z art. 87 u.l.n. został też przewidziany w art. 25 ust. 3 u.l.n., który brzmi: „Niedopuszczalne jest tworzenie zarodka, którego informacja genetyczna w jądrze komórkowym jest identyczna z informacją genetyczną w jądrze komórkowym innego zarodka, płodu, człowieka, zwłok lub szczątków ludzkich”. Przymuszczalnie przyświecało temu założenie, aby art. 25 ust. 3 u.l.n. wyrażał zakaz ogólnoprawny, zaś art. 87 u.l.n. zakaz karny. Lokalizacja i treść zakazu karnego klonowania człowieka nasuwa dwa spostrzeżenia natury ogólnej.

Po pierwsze polski ustawodawca nie zdecydował się na zamieszczenie przestępstwa klonowania w Kodeksie karnym, lecz ulokował je w ustawie mającej za przedmiot prokreację medycznie wspomaganą. Podobne rozwiązanie przyjęto w wielu państwach obcych i wydaje się ono zasadne. Chociaż ścisły związek zakazu klonowania ze sferą praw fundamentalnych i wynikająca stąd przynależność do przestępstw uznawanych za *mala per se* dostarcza istotnych racji za umieszczeniem go w Kodeksie karnym, to jednak tematyczne powiązanie tej interwencji z wyspecjalizowanym obszarem prokreacji medycznie wspomaganą może ułatwić wykładnię systemową zakazu karnego, jeśli pozostanie on w ustawie, która ten obszar reguluje, co oczywiście wymaga jeszcze weryfikacji na gruncie art. 87 u.l.n.

Po drugie zauważyć należy, iż pod względem techniki legislacyjnej klonowanie człowieka zostało określone w treści zakazu karnego opisowo, w efekcie czego znamiona strony przedmiotowej przestępstwa pozwalają zrekonstruować definicję zabronionej interwencji. Pod tym względem odnotować można podobieństwo art. 87 u.l.n. do § 6 ust. 1 niemieckiej ESchG o treści: „Kto powoduje sztucznie powstanie ludzkiego embrionu o takiej samej informacji genetycznej jak inny embrion, płód, człowiek lub zmarły, podlega karze pozbawienia wolności do pięciu lat i grzywny”.

⁴⁰ Art. 1 pkt 32 Projektu z 29 lipca 2009 r. ustawy o zmianie ustawy o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów, Sejm VI kadencji, Druk nr 2707, dalej: projekt nr 2707.

Jak już wynika z dotychczasowych rozważań, nie było to jedyne możliwe rozwiązanie. We wspomnianym wyżej projekcie nr 197 z 2001 r. oraz – tytułem przykładu z perspektywy porównawczej – w prawie francuskim (w zakresie tzw. klonowania terapeutycznego)^[41] zakaz karny klonowania tylko nazwowo wymienia tę interwencję, nie wyjaśniając na czym ona polega. Ze względów gwarancyjnych należy jednak oczekiwać od ustawodawcy opisowego określenia klonowania, które usuwa lub uprzedza ewentualne wątpliwości co do zakresu zakazu^[42]. W szczególności uczyni to zadość postulatowi lojalności wobec potencjalnych adresatów, nawet jeśli osoby takie rekrutują się zazwyczaj ze środowiska badawczego i w związku z tym biologiczny mechanizm klonowania jest im znany. Ma to szczególne znaczenie wobec aksjologicznego sporu na temat tzw. niereprodukcyjnych odmian klonowania. Niezależnie od tego, po której stronie owego sporu stanąć *de lege ferenda*, adresat zakazu karnego ma prawo wiedzieć, jak został on rozstrzygnięty *de lege lata*, zwłaszcza że jasna treść zakazu jest warunkiem jego oddziaływania prewencyjnego. Opisowe określenie klonowania w zakazie karnym wiąże się oczywiście z ryzykiem, że nauka wyprzedzi prawodawcę, w efekcie czego może okazać się, że przeprowadzono interwencję będącą klonowaniem, która nie mieści się już w definicji ustawowej lub że ta ostatnia nie jest wystraszająco ścisła. Dlatego istotne znaczenie ma zarazem dobra jakość ustawowego opisu przedmiotowej interwencji, w szczególności zaś jego zgodność z zamierzeniami polityczno-kryminalnymi.

Pod względem technicznym rozwiązaniem alternatywnym wobec przyjętego w polskiej ustawie jest zamieszczenie w akcie prawnym typowej definicji legalnej pojęcia „klonowanie (człowieka)” i odesłanie do niej w przepisie karnym. Takie podejście przyjęto we wspomnianych wyżej trzech projektach z lat 2009-2010^[43], a wśród państw obcych np. w Szwajcarii^[44]

⁴¹ Zob. np. art. 511-18-1 c.p. o treści: „Tworzenie przez klonowanie embrionów ludzkich do celów terapeutycznych podlega karze do 7 lat pozbawienia wolności i 100.000 Euro grzywny”.

⁴² Nt. wyższości dyspozycji opisowych nad nazwowymi lub nazwowo-opisowymi z perspektywy zasady legalizmu, zob. Joanna Długosz, *Ustawowa wyłączność i określoność w prawie karnym* (Warszawa: C.H. Beck, 2016), 426; Andrzej Marek, *Prawo karne* (Warszawa: C.H. Beck, 2011), 60.

⁴³ Zob. projekty nr 3467, 3466 i 3471.

⁴⁴ Zob. np. art. 36 ust. 1 szwajcarskiej LPMA, zatytułowany „Klonowanie, tworzenie chimer i hybryd”, który w zakresie klonowania ma treść: „Kto tworzy klon [...]”, podczas gdy klonowanie zdefiniowane jest w art. 2 lit. 1 LPMA o treści: „klonowanie: sztuczne tworzenie identycznych istot ludzkich”.

i Belgii^[45]. Definicja ustawowa wyodrębniona na początku aktu prawnego wydaje się jednak tylko wówczas celowa, gdy definiowany termin powtarza się w jego treści kilkakrotnie. Skoro zaś założeniem prawodawcy jest zakazanie klonowania człowieka, to wyczerpujący opis tej interwencji w treści zakazu wydaje się rozwiązaniem optymalnym.

5 | Skutek klonowania człowieka w rozumieniu art. 87 u.l.n.

W art. 25 ust. 3 i art. 87 u.l.n. zachowanie sprawcy zabronionej interwencji medycznej zostało opisane za pomocą sformułowania „tworzy zarodek”. Typowe dla polskich zakazów karnych użycie czasownika w czasie teraźniejszym może nasuwać w analizowanym przypadku wątpliwość, czy dla dokonania potrzebne jest powstanie zarodka o cechach opisanych w powołanych przepisach („utworzenie” go)^[46], czy wystarcza wykonanie czynności prowadzącej do tego skutku („tworzenia” zarodka)^[47]. Wydaje się, że sformułowanie „tworzy zarodek” należałoby rozumieć jako czynność skutkową, podobnie jak interpretowane są frazy: „zabija człowieka” z art. 148 § 1 k.k. lub „cudzą rzecz niszczy” z art. 288 § 1 k.k. Przesłębstwo klonowania z art. 87 u.l.n. miałoby zatem charakter materialny^[48] ze skutkiem w postaci powstania zarodka. Dostrzec tu można różnicę w stosunku do formuły przyjętej w art. 1 Protokołu I, która opisuje klonowanie jako zmierzanie do tworzenia istoty ludzkiej (o określonych cechach). Na gruncie polskiego prawa karnego zachowania bezpośrednio poprzedzające

⁴⁵ Zob. art. 6 belgijskiej ustawy z 2003 r. o treści: „Ludzkie klonowanie reprodukcyjne jest zabronione”, którego naruszenie podlega kryminalizacji w art. 13 i art. 2 pkt 7 tej ustawy o treści: „Klonowanie reprodukcyjne: tworzenie jednej lub kilku istot ludzkich, których geny są identyczne z genami organizmu, na podstawie którego przeprowadzono klonowanie”.

⁴⁶ Zob. Katarzyna Nazar, „Ustawa o leczeniu niepłodności”, [w:] *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko zdrowiu*, red. Marek Mozgawa (Warszawa: Wolters Kluwer, 2017), 197; Ewelina Wojewoda, *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty medycznie wspomaganey prokreacji* (Białystok: Temida 2, 2019), 334.

⁴⁷ Zob. Joanna Haberkó, *Ustawa o leczeniu niepłodności. Komentarz* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2016), 398.

⁴⁸ Zob. Nazar, *Ustawa*, 197; Wojewoda, *Prawnokarne*, 334.

utworzenie zarodka metodą klonowania objęte są kryminalizacją w ramach formy stadialnej usiłowania (art. 13 k.k.) i można by co najwyżej rozważać, czy treść art. 1 Protokołu I nie obejmuje czynności jeszcze bardziej oddalonych od skutku klonowania niż pozwala na to polska konstrukcja postaci stadialnych.

Zważywszy, iż pojęcie „zarodek” ma swoją definicję ustawową w art. 2 ust. 1 pkt 28 u.l.n., dokonując ustaleń dotyczących znamienia skutku analizowanego przestępstwa, należy sięgnąć do powołanego przepisu. Zgodnie zatem z art. 2 ust. 1 pkt 28 u.l.n. termin „zarodek” oznacza „grupę komórek powstałą wskutek pozaustrojowego połączenia się żeńskiej i męskiej komórki rozrodczej, od zakończenia procesu zlewania się jąder komórek rozrodczych (kariogamia) do chwili zagnieżdżenia się w śluzówce macicy”. Wynika stąd, że w świetle ustawy o leczeniu niepłodności zarodek może powstać tylko w wyniku połączenia się dwóch gamet różnych płci, czyli zapłodnienia – poczęcia seksualnego. Tymczasem istotą klonowania jest aseksualny charakter poczęcia, do którego dochodzi bez udziału dwóch gamet. Metoda podziału embrionu wyklucza udział gamet w ogóle, zaś w ramach transferu jądra komórkowego komórka jajowa zostaje wykorzystana bez własnego jądra komórkowego, którego miejsce zajmuje jądro komórki somatycznej. Treść definicji legalnej wywołuje tu więc efekt odwrotny do celu zamieszczania takich definicji w akcie prawnym, a mianowicie poważnie komplikuje wykładnię znamion analizowanego przestępstwa i nieuchronnie prowadzi do konieczności rozważenia dwóch wariantów interpretacyjnych: albo że tworzenie zarodka w rozumieniu art. 87 u.l.n. musi polegać na połączeniu gamet, albo że pojęcie zarodka, o którym mowa w tym przepisie, musi być rozumiane inaczej niż wynika to z art. 2 ust. 1 pkt 28 u.l.n.

Pierwsza możliwość oznaczałaby, że kryminalizacji w art. 87 u.l.n. w ogóle nie podlega klonowanie, tylko doprowadzenie do poczęcia przez zapłodnienie. Z uzasadnienia projektu ustawy o leczeniu niepłodności jednoznacznie wynika, że nie taka była intencja ustawodawcy^[49]. Co jednak istotniejsze, zaproponowana tu interpretacja nie wchodzi to w rachubę w świetle pozostałych znamion strony przedmiotowej przestępstwa z art. 87 u.l.n. Zapłodnienie, czyli połączenie gamet różnych płci wpożyczonych w jądra komórkowe, o którym mowa w ustawowej definicji zarodka, nie może bowiem doprowadzić do powstania organizmu, którego

⁴⁹ Zob. Projekt z 13 marca 2015 r. ustawy o leczeniu niepłodności. Uzasadnienie, Sejm VII kadencji, Druk nr 3245 (dalej: projekt nr 3245), s. 16.

informacja genetyczna w jądrze komórkowym jest identyczna z informacją genetyczną w jądrze komórkowym innego organizmu. Ten skutek „identyczności” informacji genetycznej jest właściwy wyłącznie poczęciu aseksualnemu. Gamety pochodzące od tej samej osoby cechują się różnorodnością genetyczną, generowaną w sposób losowy^[50]. Wykluczyć zatem należy, iż art. 87 u.l.n. mógłby dotyczyć interwencji, która polega na przeprowadzeniu zapłodnienia *in vitro* z wykorzystaniem dwóch gamet identycznych genetycznie w stosunku do gamet, z których już wcześniej powstał inny organizm^[51]. Skoro zatem nie da się utworzyć zarodka w rozumieniu art. 2 ust. 1 pkt 28 u.l.n. w sposób określony w art. 87 u.l.n., to wykładnia tego ostatniego przepisu z uwzględnieniem legalnej definicji zarodka prowadzi do uzyskania normy sankcjonowanej o pustym zakresie normowania, co dotyczy też art. 25 ust. 3 u.l.n.

W tej sytuacji do rozważenia pozostaje odejście przy wykładni art. 87 u.l.n. od ustawowej definicji zarodka. Ku takiemu rozstrzygnięciu skłaniać może merytoryczna wadliwość owej definicji, ujawniająca się właśnie w kontekście znamion analizowanego przestępstwa. Wbrew deklaracji w uzasadnieniu projektu ustawy o leczeniu niepłodności, iż definicja zarodka z art. 2 ust. 1 pkt 28 u.l.n. „ma charakter definicji biologicznej”^[52], niestety wiedzy biologicznej w niej nie uwzględniono, zatrzymując się na jej etapie sprzed zidentyfikowania naturalnego procesu podziału embrionu oraz przeprowadzenia pierwszych prób klonowania ssaków w warunkach laboratoryjnych. Ustawodawca w art. 2 ust. 1 pkt 28 u.l.n. opiera definicję zarodka wyłącznie na sposobie powstania przez zapłodnienie

---

⁵⁰ Odpowiada za to proces mejozy, w ramach którego powstają gamety, w szczególności zaś zjawisko *crosing-over* i niezależnej segregacji chromosomów, szerzej zob. John Knight, Maria Andrade, „Genes and chromosomes 2: cell division and genetic diversity” *Nursing Times*, nr 8 (2018): 46-47; Eva Jablonka, Marion J. Lamb, „Zmiana genetyczna: ślepa, ukierunkowana, interpretatywna?” *Filozoficzne Aspekty Genezy*, t. IV/V (2007/2008): 166-167.

⁵¹ Tylko zupełnie hipotetycznie można by sobie wyobrazić sztuczne wytworzenie dwóch identycznych komórek jajowych i dwóch identycznych plemników, a następnie przeprowadzenie dwóch zapłodnień, z których drugie mogłoby spowodować efekt identyczności wyposażenia genetycznego jądra komórkowego obydwu zarodków. Dla ścisłości podkreślić jednak trzeba, że podejmowane próby tworzenia „sztucznych gamet” zakładają zachowanie procesu mejozy, zob. Pu-Yao Zhang et al., „Generation of Artificial Gamete and Embryo From Stem Cells in Reproductive Medicine” *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology* 8, artykuł nr 781 (2020): 8 [dostęp: 10.02.2024].

⁵² Projekt nr 3245, s. 5.

i początkowym (kariogamia) oraz końcowym (implantacja) etapie rozwojowym. Nie uwzględnia możliwości powstania zarodka w inny sposób, a nazywając go „grupą komórek” – nie wiadomo nawet, czy połączonych ze sobą – pomija fakt, że embrion (jakiegokolwiek gatunku), w odróżnieniu od „zwykłych” komórek, jest odrębnym organizmem biologicznym. Wskazanych błędów w definicji zarodka można było uniknąć, uwzględniając choćby przedstawione wyżej orzecznictwo TS UE, gdzie dostrzeżono, że kryterium pozwalającym na rozpoznanie istnienia embrionu niezależnie od sposobu poczęcia jest cecha totipotencji. Na właściwości tej oparł definicję embrionu ustawodawca belgijski, który w ogóle nie odwołał się do kryterium zapłodnienia, uznając, że embrionem jest komórka lub połączony zespół komórek zdolnych do tego, aby rozwinąć się w istotę ludzką^[53], chociaż z perspektywy antropologicznej zastrzeżenia budzi wyłączenie embrionu spod pojęcia istoty ludzkiej^[54]. Uchybień, jakimi dotknięty jest art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n., uniknięto też w projektach nr 3466 i 3471, uznając za embrion „organizm ludzki powstały w chwili połączenia gamety męskiej i żeńskiej lub wytworzony w inny sposób, w szczególności przez wyizolowanie totipotentnej ludzkiej komórki embrionalnej”^[55].

Merytoryczna wadliwość art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. nie jest jednak wystarczającym argumentem za odejściem od ustanowionej tym przepisem definicji zarodka. Przełamanie znaczenia definicji legalnej wiąże się bowiem naruszeniem jej dyrektywalnego charakteru^[56] i zasady konsekwencji terminologicznej^[57]. Co innego, gdyby przyjąć, że w art. 87 u.l.n. od definicji zarodka z art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. odstąpił sam ustawodawca, zwalniając

⁵³ Zob. art. 2 pkt 1 belgijskiej ustawy z 2003 r.

⁵⁴ Cechę totipotencji uwzględnił też ustawodawca niemiecki, przyjmując, że embrionem jest „już zapłodniona, zdolna do rozwoju ludzka komórka jajowa od momentu połączenia jąder komórkowych, a także każda totipotentna komórka pobrana od embrionu, która przy istnieniu sprzyjających ku temu dalszych warunków jest zdolna do podziałów i do rozwoju w odrębną jednostkę” (§ 8 ust. 1 ESchG), chociaż dookreślając „totipotentną komórkę” słowami „pobrana od embrionu”, pominął klonowanie metodą transferu jądra komórkowego, a używając sformułowania o „rozwoju w odrębną jednostkę” podał w wątpliwość biologiczną odrębność embrionu jako organizmu.

⁵⁵ Art. 3 ust. 1 pkt 4 projektu nr 3466, embrion i art. 3 pkt 3 projektu nr 3471; podobnie art. 3 ust. 1 pkt 2 projektu nr 3467.

⁵⁶ Zob. Maciej Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2017), 189-191.

⁵⁷ Szerzej zob. Grzegorz Wierczyński, *Redagowanie i ogłaszanie aktów normatywnych. Komentarz* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2016), 757-758; Lech Morawski, *Zasady wykładni prawa* (Toruń: Dom Organizatora, 2006), 104-105.

tym samym interpretatora z obowiązku stosowania się do niej. Stanowisko takie wydaje się mieć mocne podstawy. Jak już bowiem wskazano, pozostałe znamiona strony przedmiotowej analizowanego przestępstwa jednoznacznie wskazują na to, że zarodek tworzony w warunkach art. 87 u.l.n. nie powstaje w wyniku „pozaustrojowego połączenia się żeńskiej i męskiej komórki rozrodczej”. Ustawowe pojęcie zarodka obejmowałoby zatem nie tylko „grupę komórek” opisaną w art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n., lecz także „efekt” interwencji opisanej w art. 87 u.l.n. Dokonane przez ustawodawcę odstępnie od definicji legalnej zarodka polegałoby więc na zakwestionowaniu wynikającej z niej reguły, że zaistnienie zarodka wymaga zapłodnienia. Na tym jednak problem się nie kończy. Chociaż bowiem nie ulega wątpliwości, że ustawodawca jest władny nadać zdefiniowanemu przez siebie pojęciu inne znaczenie, to wymaga się, aby uczynił to w sposób wyraźny. Wynika to jednoznacznie z § 147 ust. 2 Zasad techniki prawodawczej^[58]. Przy założeniu, że podstawą uznania mocy wiążącej owych Zasad jest nie tyle ich formalna ranga prawna, co raczej faktyczna funkcja zapewnienia prawidłowej legislacji^[59], z pewnością ich naruszenie świadczy o wadliwości ustawy w zakresie sposobu odstąpienia od definicji legalnej z art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. To zaś stawia pod znakiem zapytania dopuszczalność zaproponowanej interpretacji art. 87 u.l.n. z perspektywy gwarancyjnych zasad prawa karnego, zważywszy zwłaszcza iż prowadzi ona do poszerzenia zakresu odpowiedzialności karnej w porównaniu z wykładnią zachowującą konsekwencję terminologiczną, której efektem był brak możliwości stosowania art. 87 u.l.n. Wskazane zastrzeżenia zdaje się minimalizować to, że dopatrując się w art. 87 u.l.n. odstąpienia od definicji legalnej przez ustawodawcę, pozostajemy (jeszcze) na gruncie wykładni językowej. Dalsze rozważania będą prowadzone w oparciu o założenie, że do tegoż odstąpienia doszło skutecznie, jednakże nie tyle ze względu na pełne przekonanie co do słuszności takiej interpretacji, co przede wszystkim po to, aby ocenić pozostałą treść analizowanego zakazu karnego. Niewątpliwie zaś art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. wymaga pilnej nowelizacji, która przynajmniej uwzględniłaby możliwość powstania zarodka metodą aseksualną i uznała zarodek za ludzki organizm. Aktualna treść tego przepisu rozmija się z funkcją

⁵⁸ Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”, t. j. Dz. U. 2016 r., poz. 283; zob. też Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński, *Komentarz do zasad techniki prawodawczej* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2004), 283; Wierczyński, *Redagowanie*, 757.

⁵⁹ Zob. Długosz, *Ustawowa*, 383.

definicji legalnych, mających podnosić, a nie obniżać poziom określoności przepisu karnego^[60], i z deklaracją projektodawcy, iż celem art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. „było wykluczenie możliwości wielorakiej interpretacji tego pojęcia, co mogłoby w efekcie prowadzić do zawężającego stosowania przepisów projektowanej ustawy”^[61].

Jako źródło pochodzenia informacji genetycznej w jądrze komórkowym zarodka powstałego w wyniku klonowania ustawodawca wylicza: zarodek, płód, człowieka, zwłoki i szczątki ludzkie. Bardzo podobne wyliczenie występuje w opisie przestępstwa klonowania przewidzianym § 6 ust. 1 niemieckiej ESchG, wedle którego źródłem informacji genetycznej jest „inny embrion, płód, człowiek lub zmarły”. Rozłączność między pojęciami zarodka i płodu z jednej strony i człowieka z drugiej nie jest wolna od zastrzeżeń konstytucyjnych, szczególnie jeśli podzielić – słuszne w przekonaniu piszącej te słowa – stanowisko, że w art. 30 i 38 Konstytucji RP pojęcie człowieka występuje w znaczeniu biologicznym, toteż ma zastosowanie do wszystkich przedstawicieli gatunku ludzkiego niezależnie od stadium rozwoju^[62]. Jest to jednak kwestia wykraczająca poza wykładnię strony przedmiotowej czynu z art. 87 u.l.n. Na potrzeby owej wykładni stwierdzić natomiast trzeba, że wyliczenie zarodka, płodu i człowieka zapewne służyć miało uwzględnieniu wszystkich możliwych stadiów życia ludzkiego. Istotne jest zatem rozważenie, czy rzeczywiście cel został zrealizowany. Otóż wydaje się, że nie. Po pierwsze bowiem, termin „zarodek” zgodnie z art. 2 ust. 1 pkt 28 u.l.n. ma zastosowanie wyłącznie do embriónów powstałych *in vitro*, jako że przepis ten wskazuje na pozaustrojowe

⁶⁰ Zob. tamże, s. 421; wyrok TK z 9 czerwca 2015 r., SK 47/13, OTK-A 2015, nr 6, poz. 81, pkt 4.2.

⁶¹ Projekt nr 3245, s. 5.

⁶² Zob. np. Leszek Bosek, *Gwarancje godności osoby ludzkiej i ich wpływ na polskie prawo cywilne* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012), 165-168, 307; Andrzej Zoll, „Opinia prawna w sprawie oceny konstrukcji i skutków prawnych projektu zmiany art. 30 i 38 Konstytucji RP”, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia. Druk Sejmowy nr 993* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2007), 102-103; Włodzimierz Wróbel, „Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”, [w:] *Konstytucyjna*, 20-21. Wykładnia ta koresponduje ze stwierdzoną przez TK niedopuszczalnością różnicowania wartości ludzkiego życia w zależności od fazy rozwojowej, zob. orzeczenie TK z 28 maja 1997 r., K 26/96, OTK 1997, nr 2, poz. 19; wyrok TK z 22 października 2020 r., K 1/20, OTK-A 2021, nr 1, poz. 4. Zob. też postanowienie TK z 18 kwietnia 2018 r., K 50/16, OTK-A 2018, poz. 19, w którym zastosowano art. 30 Konstytucji RP do zarodka w rozumieniu art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n.

połączenie się gamet. Poza ustawą o leczeniu niepłodności pojęcie zarodka nie jest używane w języku prawnym na określenie ludzkiego embrionu. Wynikałoby zatem stąd, że art. 87 u.l.n. nie obejmuje klonowania, do którego wykorzystano by materiał genetyczny pochodzący od ludzkiego embrionu powstałego w organizmie kobiety, który nie osiągnął jeszcze stadium płodu. Po drugie, kolejna luka wiąże się z początkiem okresu płodowego, którego polskie prawo nie określa, a który w świetle wiedzy medycznej rozpoczyna się po upływie 8 tygodni lub 60 dni rozwoju prenatalnego^[63], podczas gdy w świetle art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. stadium zarodka kończy się z chwilą implantacji. W konsekwencji nawet jeśli embrion powstał *in vitro*, to wykorzystanie do klonowania materiału genetycznego pobranego od niego po implantacji, ale przed biologicznym początkiem okresu płodowego także nie wyczerpuje znamion przestępstwa z art. 87 u.l.n. Embrion taki nie jest już bowiem zarodkiem w rozumieniu art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n., ani nie jest jeszcze płodem w świetle kryteriów medycznych. Uznanie implantacji za końcową granicę okresu zarodkowego, rozmiijające się z medycznym rozumieniem tego okresu, wynikało prawdopodobnie z zakresu przedmiotowego ustawy o leczeniu niepłodności. Ustawodawca nie uwzględnił jednak tego założenia w opisie analizowanego przestępstwa, w efekcie czego po raz kolejny legalna definicja zarodka okazuje się wywoływać skutek odwrotny do przypisywanych jej celów.

Obecne w art. 87 u.l.n. rozróżnienie zwłok i szczątków ludzkich ma swoje podstawy w ustawie z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych^[64]. Ustawa ta nie definiuje jednak wymienionych pojęć, a czyni to dopiero rozporządzenie Ministra Zdrowia z 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi^[65]. W świetle jego przepisów za zwłoki uważa się ciała osób zmarłych i dzieci martwo urodzonych, bez względu na czas trwania ciąży (§ 2), zaś pojęcie szczątków ludzkich obejmuje popioły powstałe w wyniku spopielenia zwłok, pozostałości zwłok, wydobyte przy kopaniu grobu lub w innych okolicznościach oraz części ciała ludzkiego, odłączone od całości (§ 8)^[66]. Pojęcia zwłok i szczątków

⁶³ Zob. Hieronim Bartel, *Embriologia* (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 2012), 186.

⁶⁴ Ustawa z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, t. jedn. Dz. U. 2023, poz. 887 ze zm.

⁶⁵ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi, t. jedn. Dz. U. 2021, poz. 1910.

⁶⁶ Wynika to z § 8 ust. 1 cyt. rozporządzenia o treści: „Do postępowania ze szczątkami ludzkimi będącymi: 1) popiołami powstałymi w wyniku spopielenia zwłok,

obejmują zatem ludzkie ciało po śmierci, niezależnie od zachowania jego fizycznej integralności. W pojęciu szczątków mieszczą się również ludzkie komórki lub tkanki, które zostały odłączone od człowieka za jego życia, o ile nie nastąpiło ich przeszczepienie innej osobie. Na gruncie znamion przestępstwa z art. 87 u.l.n. użycie pobranego z nich materiału genetycznego do klonowania stanowiłoby zarazem wykorzystanie informacji genetycznej zamieszczonej w jądrze komórkowym (żyjącego) człowieka. W efekcie źródło pochodzenia informacji genetycznej dubluje się, co – chociaż nie wpływa na zakres kryminalizacji – stanowi kolejny przejaw niestarannej techniki legislacyjnej.

Wyliczenie w art. 87 u.l.n. zarodka, płodu, człowieka, zwłok i szczątków ludzkich stanowić miało wyczerpujący zbiór wszelkich struktur biologicznych zawierających ludzkie wyposażenie genetyczne. Kazyistyka tego wyliczenia sprawia jednak, że wykazuje ono ujawnione wyżej luki w zakresie faz prenatalnych człowieka. Wydaje się, że z powodzeniem można ich było uniknąć, określając źródło informacji genetycznej jako inny organizm ludzki, żyjący lub martwy, podobnie jak uczyniono to w art. 1 Protokołu I oraz w powołanych wcześniej rezolucjach Parlamentu Europejskiego. Formuła ta objęłaby też części ludzkiego ciała odłączone od człowieka lub zwłok, skoro przed odłączeniem stanowiły one komponent ludzkiego organizmu. Dla uproszczenia wywodu będzie ona używana w dalszych rozważaniach.

W art. 87 u.l.n. identyczność informacji genetycznej zarodka powstającego w wyniku klonowania względem informacji genetycznej innego organizmu ludzkiego została zrelacjonowana do jądra komórkowego. Dostrzec tu można różnicę w stosunku do przytaczanego już § 6 ust. 1 niemieckiej ESchG, wedle którego skutkiem klonowania jest powstanie ludzkiego embrionu o takiej samej informacji genetycznej jak inny ludzki organizm. Także i francuski zakaz klonowania reprodukcyjnego zabrania podjęcia interwencji mającej na celu urodzenie dziecka identycznego genetycznie z inną osobą żyjącą lub zmarłą^[67]. W przepisie niemieckim i francuskim identyczność wyposażenia genetycznego zrelacjonowana jest zatem do całości genotypów. Tymczasem, jak już podnoszono, wyposażenie genetyczne organizmu powstałego w wyniku klonowania może się różnić

---

2) pozostałościami zwłok, wydobytych przy kopaniu grobu lub w innych okolicznościach, 3) częściami ciała ludzkiego, odłączonymi od całości – stosuje się odpowiednio przepisy dotyczące postępowania ze zwłokami, z zastrzeżeniem ust. 2-6”.

⁶⁷ Zob. art. 214-2 fr. c.p. o treści: „Podjęcie interwencji mającej na celu narodziny dziecka genetycznie identycznego z inną osobą żyjącą lub zmarłą podlega karze [...]”.

w zakresie genów mitochondrialnych. Dlatego w literaturze niemieckiej podnosi się obawy, że zastosowanie § 6 ust. 1 ESchG do klonowania przez transfer jądra komórkowego naruszałoby zakaz analogii^[68]. „Pełna” identyczność genetyczna obydwu organizmów możliwa jest tylko wówczas, gdy zarówno jądro komórki somatycznej, jak i komórka jajowa pochodzą od tej samej osoby^[69]. Polski ustawodawca trafnie uwzględnił tę prawidłowość, podobnie jak uczyniono to w art. 1 Protokołu I. Wydaje się zarazem, że słusznie uniknięto w art. 87 u.l.n. stylistyki art. 1 Protokołu I, w którym najpierw istota ludzka poczęta w wyniku klonowania oraz dawca jądra komórkowego nazwani są identycznymi genetycznie (ust. 1), a dopiero w kolejnym przepisie wyjaśnione jest, że owa identyczność dotyczy jądra komórkowego (ust. 2). Zakaz z art. 87 u.l.n. wydaje się też w przedstawionej kwestii bardziej jednoznaczny niż procentowe (wyznaczone na 99,998%) określenie identyczności genetycznej embrionu poczętego przez klonowanie i organizmu, od którego pochodzi jądro komórkowe, proponowane w trzech projektach ustaw z l. 2009-2010^[70].

6 | Znamiona przestępstwa z art. 87 u.l.n. a metody i cele klonowania

Określenie czynności sprawczej przestępstwa z art. 87 u.l.n. słowami „tworzenie zarodka” oznacza – *lege non distinguente* – że doprowadzenie do powstania zarodka o cechach wskazanych w analizowanym zakazie może nastąpić w jakikolwiek sposób. Ustawodawca nie opisuje bowiem

⁶⁸ Zob. Ulrich Schroth, „Forschung mit embryonalen Stammzellen un Präimplantationsdiagnostik im Lichte des Rechts” *Juristen Zeitung*, nr 4 (2002), 172; Ralf Müller-Terpitz, „Fortpflanzungsmedizinrecht – quo vadis?” *Medizinrecht*, nr 10 (2022): 796; Ulrich M. Gassner, Janet Oppen, „Zur Zulässigkeit therapeutischen Klonens mittels Zellkerntransfer”, [w:] *Chancen und Risiken der Stammzellforschung*, red. Janet Oppen, Vasilija Rolfes, Phillip H. Roth (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2020), 258-260.

⁶⁹ Wskazane uchybienie pojawia się też w opisie klonowania przewidzianym w projekcie nr 3470, który posługiwał się formułą „genetycznie identycznej kopii człowieka”. Do podobnego wniosku prowadzi pojęcie „genetycznej kopii człowieka” z projektu nr 2707, mimo braku wyraźnej wskazanej cechy identyczności.

⁷⁰ Zob. projekty nr 3467, 3466 i 3471.

przebiegu procedury medycznej, lecz jej końcowy efekt. Wynika stąd, że dla uznania danej interwencji za podlegającą zakazowi z art. 87 u.l.n. istotne są cechy nowopowstałego zarodka, nie zaś techniczny sposób jego utworzenia. W szczególności zatem kryminalizacji podlega klonowanie zarówno przez odłączenie od wczesnego embrionu komórki lub komórek, jak i przez transfer jądra komórkowego komórki somatycznej do enukleowanej komórki jajowej. Brak zróżnicowania metod klonowania człowieka w zakazie tej interwencji jest podejściem stosowanym bardzo szeroko, na gruncie zarówno międzynarodowym (w szczególności w Protokole I i w pracach nad konwencją ONZ zakazującą klonowania^[71]), jak i prawnoporównawczym^[72]. Zdefiniowanie niepożądanych procedur medycznych przez określenie ich skutku, a nie przebiegu, stanowi rozwiązanie ze wszech miar celowe. Unika się w ten sposób uzależnienia treści normy prawnej od kwestii czysto technicznych, zazwyczaj trudnych do precyzyjnego i zarazem syntetycznego ujęcia w formułę języka prawnego i, w dalszej konsekwencji, wątpliwości w subsumpcji stanu faktycznego lub nawet luki w ochronie prawnej. Zmniejsza się też w ten sposób ryzyko, że zakaz klonowania ulegnie „przeterminowaniu” w wyniku opracowania nowej procedury medycznej prowadzącej do tego samego skutku^[73].

Pewne ograniczenie kryminalizacji klonowania metodą odłączenia od embrionu komórki lub komórek zdaje się natomiast wynikać ze strony podmiotowej przestępstwa z art. 87 u.l.n. W tej kwestii stwierdzić należy, iż może być ono popełnione wyłącznie umyślnie, przy czym nie wydaje się zasadne wyłączenie możliwości wyczerpania jego znamion z zamiarem ewentualnym^[74]. Sprawca zatem musi co najmniej przewidywać możliwość, że swoim zachowaniem doprowadzi do powstania zarodka o określonej w art. 87 u.l.n. informacji genetycznej i co najmniej na to się godzić. Nie jest jednak konieczne, aby wskazany skutek był celem sprawcy. Znamiona analizowanego przestępstwa wypełni również i ten, kto chce uzyskać inny efekt niż doprowadzenie do powstania zarodka, np. pobrać

⁷¹ Report of the Ad Hoc Committee, pkt 27.

⁷² Brak takiego zróżnicowania cechuje wszystkie zakazy klonowania obowiązujące w państwach obcych, do których odwołano się w tym opracowaniu.

⁷³ Zob. Report of the Ad Hoc Committee, pkt 27.

⁷⁴ Wyłączenie takie przyjmuje Katarzyna Nazar (zob. „Ustawa”, 198), podczas gdy Ewa Plebanek (w *System prawa medycznego*, red. Eleonora Zielińska, t. III, *Odpowiedzialność prawna w związku z czynnościami medycznymi*, red. Teresa Dukiet-Nagórska, Agnieszka Liszewska (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021), 731) uznaje za możliwe popełnienie omawianego przestępstwa w obydwu postaciach zamiaru.

od zarodka komórkę lub komórki do celów badawczych, nie będąc pewnym, czy zarodek ma jeszcze cechę totipotencji lub czy odłączenie kilku komórek nie spowoduje powstania odrębnego organizmu, ale dopuszczając taką możliwość i godząc się na to. Jeśli natomiast osoba taka liczy na to, że owa właściwość już ustała, to znamion przestępstwa z art. 87 u.l.n. nie wyczerpuje, nawet jeśli w efekcie odłączenia komórki lub komórek doszło do powstania zarodka. Ta ostatnia sytuacja jest klonowaniem, co więcej, jest objęta zakazem z art. 25 ust. 3 u.l.n., jednakże podstawy dla odpowiedzialności karnej nie daje ze względu na brak umyślności. Przyczyną uniemożliwiającą zakwalifikowanie wskazanej metody klonowania z art. 87 u.l.n. mogą być też obiektywne wątpliwości co do zachowania totipotencji przez konkretny zarodek, zważywszy że istnieją pewne problemy z precyzyjnym wyznaczeniem momentu jej ustania u gatunku ludzkiego^[75].

Znamiona przestępstwa z art. 87 u.l.n. nie różnicują też klonowania ze względu na cel, któremu miałyby służyć utworzenie zarodka. Analizowany zakaz karny obejmuje zatem zarówno tzw. klonowanie reprodukcyjne, jak i tzw. klonowanie terapeutyczne^[76]. Kryminalizacji podlega już „tworzenie” zarodka będącego efektem klonowania, a nie doprowadzenie do jego urodzenia^[77] lub umieszczenie go w organizmie kobiety^[78], przy czym pojęcie zarodka – przy wszelkich podniesionych wyżej zastrzeżeniach, jakie nasuwa art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. – niewątpliwie określa najwcześniejszą formę ludzkiego organizmu. W szczególności ustawodawca nie zdecydował się na określenie organizmu powstającego w wyniku klonowania występującym na gruncie Protokołu I terminem „istota ludzka”. Chociaż na gruncie polskich standardów konstytucyjnych użycie tego określenia nie dawałoby podstaw dla wyłączenia spod zakazu tzw. klonowania terapeutycznego,

⁷⁵ Zob. przypis 4.

⁷⁶ Zob. Nazar, „Ustawa”, 196; Wojewoda, *Prawnokarne*, 334. Tak samo w odniesieniu do art. 25 ust. 3 u.l.n.: Hanna Bachowska, „Zakaz tworzenia chimer i hybryd a ksenotransplantacja – uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*,” *Forum Prawnicze*, nr 2 (2021): 77-78; Andrzej Bałaban, Ewa Michałkiewicz-Kądziela, „Prawne aspekty klonowania człowieka” *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*, nr 1 (2019): 25; Roszkiewicz, *Wykładnia*, 212, Stanowisko ograniczające zastosowanie art. 25 ust. 3 i art. 87 u.l.n. do „klonowania reprodukcyjnego” prezentują Maria Boratyńska i Joanna Różyńska w *System prawa medycznego*, red. Eleonora Zielińska, t. II, cz. 2, *Regulacja prawna czynności medycznych*, red. Maria Boratyńska, Przemysław Konieczniak (Warszawa: Wolters Kluwer, 2019), 408-409.

⁷⁷ Por. np. art. 214-1 fr. c.p., a także opis klonowania w projekcie nr 2707.

⁷⁸ Por. art. 41 ust. 1 w zw. z art. 3 ust. 2 lit. a w zw. z art. 3 ZA ust. 4 brytyjskiej ustawy nr 37.

to jednak przypuszczalnie takie propozycje wykładnicze byłyby zgłaszane, o czym świadczy wykładnia art. 1 Protokołu I i art. 160 ust. 3 hiszpańskiego kodeksu karnego. Kryminalizacja klonowania człowieka niezależnie od celu jest spójna aksjologicznie z zakazem karnym tworzenia zarodka w celu innym niż procedura medycznie wspomaganą prokreacji (art. 85 u.l.n.).

7 | Problem dobra chronionego prawnokarnym zakazem klonowania człowieka

Po ustaleniu zakresu kryminalizacji klonowania człowieka przewidzianej w art. 87 u.l.n., warto poświęcić kilka uwag problematyce dobra chronionego tym zakazem. Uzasadnienie projektu ustawy o leczeniu niepłodności kwestii tej nie podejmuje. Odniesiono się w nim do zakazu klonowania tylko epizodycznie, wskazując na jego zgodność z Europejską Konwencją Biomedyczną^[79]. Można w tym upatrywać sygnał, że polski prawodawca wprowadzając zakaz klonowania, podziela te same wartości, co prawodawca międzynarodowy, w szczególności chronione w Protokole I, toteż postrzega klonowanie jako zamach na ludzką godność. Tak też dobro chronione w art. 87 u.l.n. określane jest w literaturze^[80]. Kwestia ta wydaje się jednak bardziej złożona już choćby z tego względu, że godność jako źródło praw człowieka może być uznawana za przedmiot ochrony większości zakazów karnych przewidujących przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym, dlatego warto byłoby podjąć próbę jej konkretyzacji na gruncie analizowanego przestępstwa. W tym celu należy uwzględnić fakt, że utworzenie istoty ludzkiej w wyniku klonowania następuje z naruszeniem właściwego dla człowieka mechanizmu konstituowania się wyposażenia genetycznego nowego organizmu^[81]. W przypadku klonowania przez transfer jądra komórkowego zostaje ono ukształtowane w wyniku

⁷⁹ Projekt nr 3245, s. 3.

⁸⁰ Zob. Haberko, *Ustawa*, 162; Nazar, „Ustawa,” 195; Plebanek, w *System* (red. Zielińska), t. III, 730-731; Wojewoda, *Prawnokarne*, 333; Roszkiewicz, *Wykładnia*, 212. Podobnie przed wprowadzeniem omawianego przepisu zob. Nawrot, *Ludzka*, 383, 387; Anna Michalska, Tomasz Twardowski, „Problemy etyczne i prawne klonowania” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 4 (2000): 15.

⁸¹ Zob. Nawrot, *Ludzka*, 385.

sztucznej ingerencji i w sposób ewidentnie obcy gatunkowi ludzkiemu. Klonowanie polegające na odłączeniu od embrionu komórki lub komórek naśladuje wprawdzie proces naturalny, ale przeprowadzenie go w laboratorium jest równoznaczne z arbitralną determinacją genotypu nowej istoty, pomijającą przypadkowość i nieprzewidywalność właściwą ludzkiej prokreacji^[82]. Ochrona przed klonowaniem koncentruje się zatem wokół ludzkiego genomu. Zasadne wydaje się przy tym upatrywanie w klonowaniu człowieka zamachu zarówno na dobro zbiorowe, jakim jest genom w wymiarze gatunkowym (skoro zakłócony zostaje właściwy dla gatunku ludzkiego sposób lub okoliczności kształtowania się genotypu nowego organizmu)^[83], jak i na dobro indywidualne w postaci genotypu istoty ludzkiej poczętej w wyniku klonowania (skoro naruszenie to stanowi zarazem determinację jej konkretnego wyposażenia genetycznego)^[84]. Z uwagi zaś na to, że wyposażenie genetyczne konkretnego człowieka składa się na jego szeroko rozumianą tożsamość, dobro indywidualne chronione przed klonowaniem można by dookreślić jak tożsamość genetyczną^[85]. Z uwagi na to, że art. 87 u.l.n. kryminalizuje klonowanie człowieka niezależnie od

---

⁸² Zob. Willi Rothley, "Bericht über die ethischen und rechtlichen Probleme der Genmanipulation", [w:] *Europäisches Parlament, Ethische und rechtlichen Probleme der Genmanipulation und die humane künstliche Befruchtung* (Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften, 1990), 53.

⁸³ Wyrazistym przejawem takiego podejścia jest prawo francuskie, uznające tzw. klonowanie reprodukcyjne za przestępstwo przeciwko gatunkowi ludzkiemu, ułożone wśród przestępstw przeciwko ludzkości, zob. Xavier Bioy, "Le droit constitutionnel français et la bioéthique" *Annuaire international de justice constitutionnelle* 37-2021 (2022): 77; Danièle Lochak, "Pénaliser les violations des droits de l'homme?" *Communications*, 104 (2019): 196-197.

⁸⁴ Nt. gatunkowego oraz indywidualnego wymiaru ludzkiego genomu szerzej zob. np. Jean-Christophe Galloux, "Les enjeux d'une déclaration universelle sur la protection du génome humain" *Le Dalloz. Chronique*, nr 17, (1996): 141-142; Juan-Ramón Lacadena, "Un code d'éthique pour la génétique humaine", [w:] *Regard éthique: le génome humain*, red. Jean-François Mattei (Strasbourg: Editions du Conseil de l'Europe 2001), 42.

⁸⁵ Tożsamość człowieka (niekiedy również dookreślona jako genetyczna) jest często wymieniana w literaturze jako dobro chronione przed klonowaniem, zob. Michalska, Twardowski, "Problemy", 15; Bałaban, Michałkiewicz-Kądziała, "Prawne", 26-27; Patrick Fraisseix, "La protection de la dignité de la personne et de l'espèce humaines dans le domaine de la biomédecine: l'exemple de la Convention d'Osiedo" *Revue internationale de droit comparé*, nr 2 (2000): 410; Rothley, "Bericht", 53; Andorno, "Réflexions", 134-135; Carlos María Romeo Casabona, "La clonación humana: los presupuestos para la intervención penal" *Revista Galega de Administración Pública*, nr 27 (2001): 134-139, 150. Podobnie zob. European Parliament

celu, należy przyjąć, że wynikająca stąd ochrona tożsamości genetycznej rozciąga się na embrionalną fazę życia.

8 | Podsumowanie

Zakaz klonowania człowieka należy do ponadnarodowych standardów biomedycznych. Kwestią otwartą pozostaje jednak jego zakres, w szczególności w odniesieniu do tzw. klonowania terapeutycznego. Ze standardów tych nie wynika jednoznaczny obowiązek kryminalizacji klonowania, chociaż dostarczają one mocnych racji za taką decyzją. Polski art. 87 u.l.n. wpisuje się w szeroką na tle porównawczym aprobatę dla kryminalizacji tytułowej interwencji, a zarazem w kierunku rezygnujący z różnicowania ocen prawno Karnych tzw. klonowania reprodukcyjnego i terapeutycznego, który odpowiada polskiej aksjologii konstytucyjnej dotyczącej ludzkiej fazy prenatalnej.

Zakaz karny klonowania człowieka może być zredagowany w formie opisowej albo przez nazwowe wskazanie zabronionej interwencji. Polski ustawodawca wybrał pierwsze rozwiązanie, co było dobrą decyzją z perspektywy zasad gwarancyjnych prawa karnego i jest szeroko przyjęte w innych systemach prawa. Podobnie ocenić należy syntetyczny opis czynności sprawczej jako spowodowanie skutku właściwego klonowaniu, pozwalający na objęcie nią wszelkich metod tytułowej interwencji. Określając ów skutek, uniknięto w art. 87 u.l.n. spotykanej na tle porównawczym nieściśłości wynikającej ze zrelacjonowania cechy identyczności informacji genetycznej do całości genotypu, nie zaś do jądra komórkowego, która przedstawia się problematycznie w świetle zasady legalizmu.

Poważne zastrzeżenia budzi natomiast brak skorelowania znamion przestępstwa klonowania z ustawową definicją zarodka z art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n., opartą na kryterium poczęcia przez zapłodnienie. Uwzględnienie tej definicji przy wykładni art. 87 u.l.n. prowadzi do efektów ewidentnie rozbieżnych z jego celem, a wręcz do wyinterpretowania normy sankcjonowanej o pustym zakresie normowania. Utrzymanie sensu analizowanego zakazu możliwe jest dopiero przy – wcale nie do końca przekonującym

z perspektywy gwarancyjnej – założeniu, że nastąpiło w nim uzupełnienie definicji z art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. o zarodek poczęty metodą aseksualną. Ustawodawca nie wykorzystał możliwości, jakie dawało powiązanie opisu klonowania z terminologią ustawy regulującej prokreację medycznie wspomaganą, jako że art. 1 ust. 1 pkt 28 u.l.n. nie tylko nie spełniła funkcji właściwej definicjom legalnym, ale wręcz zaburza interpretację art. 87 u.l.n. W opisie analizowanego przestępstwa pojawiają się nadto luki wynikające z kazuistycznego wyliczenia źródeł pochodzenia materiału genetycznego wykorzystanego do klonowania. Wskazanych uchybień można było uniknąć, wykorzystując doświadczenia kryminalizacyjne państw obcych i dorobek standardów ponadnarodowych.

Bibliografia

- Andorno Roberto, „Réflexions sur le clonage humain dans une perspective éthico-juridique et de droit comparé” *Cahiers du droit*, nr 1 (2001): 129-144.
- Bachowska Hanna, „Zakaz tworzenia chimer i hybryd a ksenotransplantacja – uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*” *Forum Prawnicze*, nr 2 (2021): 73-83. [https://doi.org/10.32082/fp.2\(64\).2021.461](https://doi.org/10.32082/fp.2(64).2021.461).
- Bałaban Andrzej, Ewa Michałkiewicz-Kądziela, „Prawne aspekty klonowania człowieka” *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*, nr 1 (2019): 15-29. <https://doi.org/10.32084/tekapr.2019.12.1-2>.
- Bartel Hieronim, *Embriologia*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 2012.
- Benagiano Giuseppe, Paola Bianchi, „Human Reproductive Cloning”, [w:] *Hot Topics in Human Reproduction. Ethics, Law and Society*, red. Joseph G. Schenker. 97-110. Cham: Springer, 2023.
- Bioy Xavier, „Le droit constitutionnel français et la bioéthique” *Annuaire international de justice constitutionnelle*, 37-2021 (2022): 71-80. <https://doi.org/10.3406/aijc.2022.3013>.
- Bosek Leszek, *Gwarancje godności osoby ludzkiej i ich wpływ na polskie prawo cywilne*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012.
- Cibelli Jose B. et al., „Somatic Cell Nuclear Transfer in Humans: Pronuclear and Early Embryonic Development” *The Journal of Regenerative Medicine*, 26 listopada (2001): 25-31.
- Condic Maureen L., „Totipotency: What It Is and What It Is Not” *Stem Cells and Development*, nr 8 (2014): 796-812. <https://doi.org/10.1089/scd.2013.0364>.

- de la Cuesta José Luis, „Genética y política criminal” *International Review of Penal Law*, nr 3-4 (2007): 523-563.
- Deech Ruth, „Regulation of therapeutic cloning in the UK” *Reproductive BioMedicine Online*, nr 1 (2002): 7-11. [https://doi.org/10.1016/S1472-6483\(10\)61589-1](https://doi.org/10.1016/S1472-6483(10)61589-1).
- Długosz Joanna, *Ustawowa wyłączność i określoność w prawie karnym*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck: 2016.
- Dulak Józef, „Komórki macierzyste: zastosowania, perspektywy, nieporozumienia” *Nauka*, nr 1 (2020): 99-123. <https://doi.org/10.24425/nauka.2020.132624>.
- Fox Marie, „The Human Fertilisation and Embryology Act 2008: Tinkering at the Margins” *Feminist Legal Studies*, nr 3 (2009): 333-344. <https://doi.org/10.1007/s10691-009-9129-2>.
- Fraisseix Patrick, „La protection de la dignité de la personne et de l’espèce humaines dans le domaine de la biomédecine: l’exemple de la Convention d’Oviedo” *Revue internationale de droit comparé*, nr 2 (2000): 371-413.
- Galloux Jean-Christophe, „Les enjeux d’une déclaration universelle sur la protection du génome humain” *Le Dalloz. Chronique*, nr 17 (1996): 141-143.
- Gałązka Małgorzata, *Prawo karne wobec prokreacji pozaustrojowej*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005.
- Gassner Ulrich M., Janet Opper, „Zur Zulässigkeit therapeutischen Klonens mittels Zellkerntransfer”, [w:] *Chancen und Risiken der Stammzellforschung*, red. Janet Opper, Vasilija Rolfes, Phillip H. Roth. 255-278. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2020.
- Gouveia Chantel et al., „Lessons Learned from Somatic Cell Nuclear Transfer” *International Journal for Molecular Science*, nr 7 (2020): 1-24. <https://doi.org/10.3390/ijms21072314>.
- Haberko Joanna, *Ustawa o leczeniu niepłodności. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016.
- Illmensee Karl, Mike Levanduski, „Embryo splitting” *Middle East Fertility Society Journal*, nr 2 (2010): 57-63. <https://doi.org/10.1016/j.mefs.2010.05.001>.
- Jablonka Eva, Marion J. Lamb, „Zmiana genetyczna: ślepa, ukierunkowana, interpretatywna?” *Filozoficzne Aspekty Genezy*, t. IV/V (2007/2008): 163-201. <https://doi.org/10.53763/fag...39>.
- Knight John, Maria Andrade, „Genes and chromosomes 2: cell division and genetic diversity” *Nursing Times*, nr 8 (2018): 44-47.
- Lacadena Juan-Ramón, „Un code d’éthique pour la génétique humaine”, [w:] *Regard éthique: le génome humain*, red. Jean-François Mattei. 33-60. Strasbourg: Editions du Conseil de l’Europe 2001.
- Lochak Danièle, „Pénaliser les violations des droits de l’homme?” *Communications*, 104 (2019): 191-203. <https://doi.org/10.3917/commu.104.0191>.

- Lozano Rose-Marie, *La protection européenne des droits de l'homme dans le domaine de la biomédecine*. Paris: La Documentation Française, 2001.
- Malin Katarzyna, Olga Witkowska-Piłaszewicz, Krzysztof Papis, „The Many Problems of Somatic Cell Nuclear Transfer in Reproductive Cloning of Mammals” *Theriogenology* 189 (2022): 246-254. <https://doi.org/10.1016/j.theriogenology.2022.06.030>.
- Marek Andrzej, *Prawo karne*. Warszawa: C.H. Beck, 2011.
- Michalska Anna, Tomasz Twardowski. „Problemy etyczne i prawne klonowania” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 4 (2000): 1-18.
- Morawski Lech, *Zasady wykładni prawa*. Toruń: Dom Organizatora, 2006.
- Müller-Terpitz Ralf, „Fortpflanzungsmedizinrecht - quo vadis?” *Medizinrecht*, nr 10 (2022): 794-801. <https://doi.org/10.1007/s00350-022-6311-x>.
- Nakatani Tsunetoshi, Maria-Elena Torres-Padilla, „Regulation of mammalian totipotency: a molecular perspective from in vivo and in vitro studies” *Current Opinion in Genetics and Development*, nr artykułu 102083 (2023): 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.gde.2023.102083>.
- Nawrot Oktawian, *Ludzka biogeneza w standardach bioetycznych Rady Europy*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2011.
- Nazar Katarzyna, „Ustawa o leczeniu niepłodności”, [w:] *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko zdrowiu*, red. Marek Mozgawa. 111-208. Warszawa: Wolters Kluwer, 2017.
- Noli Laila et al., „Potential of human twin embryos generated by embryo splitting in assisted reproduction and research” *Human Reproduction Update*, nr 2 (2017): 156-165. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmwo41>.
- Pennings Guido, „New Belgian Law on Research on Human Embryos: Trust in Progress Through Medical Science” *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, nr 8 (2003): 343-346. <https://doi.org/10.1023/A:1024817809784>.
- Rahbaran Mohaddeseh et al., „Cloning and Embryo Splitting in Mammals: Brief History, Methods, and Achievements” *Stem Cells International*, Article ID 2347506 (2021): 1-11. <http://doi.org/10.1155/2021/2347506>.
- Romeo Casabona, Carlos María, „La clonación humana: los presupuestos para la intervención penal” *Revista Galega de Administración Pública*, nr 27 (2001): 127-167.
- Romeo Casabona, Carlos María, Pilar Nicolás Jiménez, Sergio Romeo Malanda, *Manual de bioderecho*. Madrid: Editorial Dykinson, 2022.
- Roszkiewicz Janusz, *Wykładnia in favorem libertatis jako wymóg konstytucyjny w świetle orzecznictwa*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2023.
- Rothley Willi, „Bericht über die ethischen und rechtlichen Probleme der Genmanipulation”, [w:] *Europäisches Parlament, Ethische und rechtlichen Probleme der*

- Genmanipulation und die humane künstliche Befruchtung*, 27-85. Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften, 1990.
- Schroth Ulrich, „Forschung mit embryonalen Stammzellen un Präimplantationsdiagnostik im Lichte des Rechts” *Juristen Zeitung*, nr 4 (2002): 170-179.
- System prawa medycznego*, red. Eleonora Zielińska, t. II, cz. 2, *Regulacja prawna czynności medycznych*, red. Maria Boratyńska, Przemysław Konieczniak. Warszawa: Wolters Kluwer, 2019.
- System prawa medycznego*, red. Eleonora Zielińska, t. III, *Odpowiedzialność prawna w związku z czynnościami medycznymi*, red. Teresa Dukiet-Nagórska, Agnieszka Liszewska, Warszawa: Wolters Kluwer, 2021.
- Swegen Aleona, Ruth Appeltant, Suzannah A Williams, „Cloning in action: can embryo splitting, induced pluripotency and somatic cell nuclear transfer contribute to endangered species conservation?” *Biological Reviews*, nr 4 (2023): 1225-1249. <https://doi.org/10.1111/brv.12951>.
- Szustka Aleksandra, Małgorzata Rogalińska. „Potencjalne zastosowania komórek macierzystych w medycynie regeneracyjnej i transplantologii” *Postępy Biochemii*, nr 2 (2017): 143-150.
- Tachibana Masahito et al., „Human Embryonic Stem Cells Derived by Somatic Cell Nuclear Transfer” *Cell* 153, nr 6 (2013): 1228-1238. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2013.05.006>.
- Taupitz Jochen, „Der rechtliche Rahmen des Klonens zu therapeutischen Zwecken” *Neue Juristische Wochenschrift*, nr 47 (2001): 3433-3440.
- Taupitz Jochen, *Rechtliche Regelung der Embryonenforschung im internationalen Vergleich*. Berlin Heidelberg: Springer Verlag, 2003.
- Urruela Mora Asier, „La clonación humana ante la reforma penal y administrativa en España” *Revista Penal*, nr 21 (2008): 165-191.
- Yamanaka Shinya, „Pluripotent stem cell-based cell therapy – promise and challenges” *Cell Stem Cell*, nr 4 (2020): 523-531. <http://doi.org/10.1016/j.stem.2020.09.014>.
- Wierczyński Grzegorz, *Redagowanie i ogłaszanie aktów normatywnych. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016.
- Wojewoda Ewelina, *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty medycznie wspomaganey prokreacji*. Białystok: Temida 2, 2019.
- Wronkowska Sławomira, Maciej Zieliński, *Komentarz do zasad techniki prawodawczej*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2004.
- Wilmut Ian, Yu Bai, Jane Taylor, „Somatic cell nuclear transfer: origins, the present position and future opportunities” *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 370, nr 1680 (2015): 1-9. <http://doi.org/10.1098/rstb.2014.0366>.

- Wolf Don P. et al., „Embryonic Stem Cells Derived by Somatic Cell Nuclear Transfer: A Horse in the Race?” *Stem Cells*, nr 1 (2017): 26-34. <https://doi.org/10.1002/stem.2496>.
- Wróbel Włodzimierz, „Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia. Druk Sejmowy nr 993*. 20-24. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2007.
- Zhang Pu-Yao et al., „Generation of Artificial Gamete and Embryo From Stem Cells in Reproductive Medicine” *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology*, artykuł nr 781 (2020): 1-12. <http://doi.org/10.3389/fbioe.2020.00781>.
- Zieliński Maciej, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2017.
- Zoll Andrzej, „Opinia prawna w sprawie oceny konstrukcji i skutków prawnych projektu zmiany art. 30 i 38 Konstytucji RP”, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia. Druk Sejmowy nr 993*. 102-105. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2007.

